

Fancsaly Éva

A magyar „ősvallás” kérdéséhez¹

A lélekhit

A sámánizmus elválaszthatatlan az animizmustól és attól az elképzeléstől, hogy az embernek többféle lelke is van. Legközelebbi nyelvrokonainknál a plurális lélekhit szókinccse mind a mai napig megmaradt. A magyar nyelvben ma csak egy lélekre utaló szó van, a *lélek*. Pais Dezsőtől (1975) maradt fenn egy posztumusz tanulmány erről a kérdéskörrel. Ebben a tanulmányában Pais ír azokról a hipotetikus magyar szóalakokról, amelyek az ember belső szerveiben élő lelkek, a *lélek*, az *árnyéklélek* és a *leheletlélek* megjelölésére szolgálnak. A probléma az, hogy hiányzik az egységes terminológia, az egyes lelkek elkülönítése (a magyar kutatók beszélnek a *tükörben visszaverődő lélekről*, *életlélekről*, *belső lélekről*, *szabadlélekről*, *árnyéklélekről*, *kettős lélekről* – hogy csak a leggyakoribbakat említsem). Pais Dezső Paasonenne hivatkozva egyetért azzal, hogy szavunk a dualista lélekhit maradványa, az árnyéklélek megnevezése lenne.

A dualista lélekhit honfoglalás utáni meglétéről, illetve hiányáról a néprajzosok, régészek véleménye megoszlik. Dienes István (1975) egy krónikából fennmaradt töredékből vezette le, hogy a magyarságnál még a honfoglalás korában is élt a dualisztikus lélekképzet: A Cambriai püspök krónikája szerint a püspökvár ostromakor Bulcsú vezér unokaöccsét a helybeliek elfogták, levágott fejét a városfalra tűzték ki. Bulcsú ígéretet tett, hogy a környéken elejtett foglyokat és minden zsákmányát odaadja és békésen elvonul, ha a fejet neki kiszolgáltatják. Nem meglepő, hogy a seregvezér mindenét odaajándékozta volna rokona koponyájáért, ha feltételezzük, hogy Bulcsú régi hite szellemében járt el. Bulcsú tette – akit Bizáncban Bíborban-

¹ Az ünnepeltet 1978-ban ismertem meg az MTA Nyelvtudományi Intézetében, gyakran bejárt a Finnugor Osztályra beszélgetni. Mint kezdő nyelvész felnéztem rá, hallgattam, amit mondott, de nem mertem – az én szememben már akkor is NAGY NYELVÉSZ-t – megszólítani sem. Egyszer – azt hiszem 1983 őszén – bejött a szobába, beszélgetett Hajdú Péterrel, majd rám mutatva azt mondta: „Ez a lány kell nekem Pécsre!” Így kezdődött kapcsolatunk, mely – főleg a kezdeti időkben – nagyon szoros, kollegiális kapcsolat volt. Segítőkész embernek ismertem meg, aki a diákok állította mindig a középpontba, akinek mindenkihez volt egy-két jó szava. Kár, hogy az általa elképzelt egyetem (trimeszter, intenzíven két-három tárgyra koncentráció, előadás helyett kiscsoportos oktatás) végül is torzón maradt. Meggyőződésem, hogy az akkor idejéről diákok azért állták meg a helyüket később – s nagy részük már kolléga –, mert ez a „pécsi modell”, elképzelés nagyon jó volt. Az ünnepelt érdeme, hogy itt lehetek, s taníthatok Pécsen. Köszönöm neki!

született Konstantin császár saját kezűleg keresztelt meg – arra vall, hogy mélyesen hitt a kettős lélekben.

Az ember halála voltaképpen akkor következik be, amikor az árnyéklélek foglalatát, a koponyát megsemmisítik. A továbbelő szabadlélek elképzelésből következett, hogy elválaszthatatlan kapcsolatban maradt az élők és a holtak közössége. Bulcsú nem egyszerűen előkelő rokona fejét, hanem annak másvilági létét biztosító szabadlelkét akarta az ellenségtől visszaszerezni. Arra törekedett, hogy lélekárnyát az ősök azon közösségébe juttassa, akikkel a nemzetség élő tagjai a síron túl is szétválaszthatatlan, bensőséges viszonyban maradtak. Ezért áldozta volna fel Bulcsú mindenét rokona élettelen koponyájáért. „Az alku tárgyát képező koponyáról fennmaradt egykori adat mindenképpen feljogosít bennünket arra, hogy a *X. századi magyarságnál olyasféle lélekhiedelmeket feltételezzünk, mint amilyenek az észak-eurázsiai samanisztikus népeknél*, köztük pogány nyelvrokonainknál is sokáig fennmaradtak. (Dienes 1978, 187.)

Dienes szerint: „Amennyiben igaz, hogy a samanizmust a szibériai népek körében éppen a betegség-halál okairól való sajátos viselkedésük, az elveszett lélek felkutatásának és visszavarázslásának háruló feladata éltette oly sokáig, valószínűnek kell tartanunk, hogy táltosaink egyik legfőbb tevékenységi köre is az elveszett lélek volt” (1978, 215). Dienes szerint a honfoglaló magyarság körében léteznie kellett a dualista lélekhitnek és a hozzá szorosan kapcsolódó lélekvesztéses betegségeknek és azok gyógyításának. Hasonlóképpen vélekedik Hoppál Mihály is: „A finnugor népek dualista lélekhite jól nyomon követhető majd minden népnél. A legkorábban megkeresztelkedett magyar népnél a *lélek* (= testlélek, életlélek) és az *íz* szavak utalnak erre” (Hoppál 1975, 225). Velük ellentétben László Gyula (1990) kétkedéssel fogadta, hogy a több lélekbe vetett hit a honfoglalás koráig élő hagyományként fennmaradt volna. Bizonyítékként azt említi, hogy egyedül a *lélek* szavunk maradt fenn, ami az ember személyiségének anyagtalan hordozója volt. A fennmaradt adatok alapján a kutatók nagyobbik része feltételezi – legalábbis valószínűsíti –, hogy a magyaroknál is volt egy többszörös lélekhit. Ugyanakkor a mai nyelvben csak a *leheletlélek* neve maradt fenn. Ennek egyik oka az – mondják a dualista lélekhitet elfogadók –, hogy amikor a magyarok áttértek a kereszténységre, a régi vallásukhoz kapcsolódó kifejezésük közül sok szó, valamint régi világképük is feledésbe merült. Mivel a többszörös lélek képzelete a samanizmus egyik alapja, ezért az egyház és állam könyörtelenül üldözőbe vette minden látható nyomát. Mindazonáltal néhány ide kapcsolódó fogalom, mint például a sámán *révülése*, a sámánok *viaskodása*, a *rejtezés*, a *regölés*, a *néző*, *látó* stb. egészen a múlt századig fennmaradtak a néphitben.

Diószegi (1998, 23–24) három lélek-típust különböztet meg: az első az „*igazi lélek*”, a második a „*továbbvivő lélek*”, a harmadik pedig a „*külső lélek*”. Az első

lélek a tudat, amely gyakran elhagyhatja a testet, önkívületi állapotban, de akár az álom során is. A továbbvivő lélek maga az életerő, ha ez elhagyja a testet, az ember halálos veszélybe kerül, vagy meg is hal, ekkor lelke egy újszülött testébe kerül, az előző ember pedig végérvényesen megszűnik. A külső lélek testből testbe vándorolhat, emberből állatba, illetve állatból emberbe is.

Az obi-ugor és szamojéd népek általában csak kétféle lelket ismernek: a lehelet- és árnyéklelket, de árnyéklelekből több is létezik. A nyelvi megfogalmazás két lélektípus létét egyértelműen szétválasztja: a *lil* a lélegzettel kapcsolatos, és az életerő, az életképesség megjelenítője; az *is* pedig az árnyék fogalmával kapcsolható össze.

Legközelebbi nyelvrokonainknál a különböző lelkek rendeltetéséről és sorsáról a kutatók gyűjtéseik során (halottas szokások, őskultusz, névadás, betegségek, sámánizmus stb.) számos érdekes információ gyűjtöttek fel, azonban ezek rendszerezése, egymáshoz való viszonyuk megállapítása, egyes lélektípusok „definiálása” nem járt sikerrel. A hantiknál például négy-ötféle lélekről van tudomásunk. Az *egyik lélek* az ember halála után a temető közelében tartózkodik, majd bogárrá változik, és amikor bogárként is elpusztul, akkor szűnik meg ez a lélek létezni.

Van *egy olyan lélek*, amely az ember életében is elhagyhatja időszakosan a testet, de sokáig nem lehet nélküle élni; a halál beálltakor az *egyik lélek* a halottak birodalmába távozik, és ott visszafelé leélve az emberi életet bogárként visszatér a földre. Létezik egy úgynevezett „*álomlélek*”, amely süketfajd alakú, az erdőben él, és csak akkor van az embernél, ha az álmodik, és van egy olyan lélek, amely a halál után *reinkarnálódhat*.

Az azonban, hogy ezek a funkciók hogyan oszlanak meg az általánosan meghatározott egy-két nevű, illetve négy-öt számú lélek között, nem ismert. Szintén általánosnak mondhatóak azok az elképzelések, hogy a lelkek leggyakrabban madár vagy repülő rovar alakúak, vagy tulajdonosuk alakját viselik; lakhelyük az emberi test felületén – leginkább a fejen, a hajban – található.

A *leheletlélek* az élő emberhez tartozik, és a halál pillanatában hagyja el a testet, ekkor új életet kezdhet egy újszülött testében. Elnevezésének alapja az a megfigyelés, hogy az élőket a lélegzet különbözteti meg a holtaktól, ennek a léleknek a székhelye valamelyik bő vérellátású szerv, például a máj vagy a szív. Az *árnyéklelek* az ember szellemi része, ami akkor hagyhatja el a testet, ha az ember nincs öntudatánál, például alszik, elveszíti eszméletét vagy eksztázisba kerül, de hosszabb időre is távol lehet a testtől, például egy betegség során, vagy ha ártó szellem keríti hatalmába. Alakja lehet állati vagy emberi, de a sámánon kívül közönséges ember számára általában láthatatlan, bár tulajdonosa halála után rokonainak megjelenhet. Ennek a léleknek székhelye a fej (Vértes 1990, 115–116).

Schmidt Éva² a kettős lélek-elképzelést a hantiknál a *lehelet- és árnyéklelek* egyfajta fonataként írja le, amely már a halál előtt bizonyos idővel felbomlik, és egyes lelkek már ilyenkor elhagyhatják a testet, majd a halál pillanatában végleg szétválnak egymástól. A leheletlélek – hanti nyelven *lil*, amely finnugor eredetű szó és a magyar *lélek* szóval hozható kapcsolatba – őrzi az egyedi személyiséget leginkább, ez a halál után elszáll, és nagyon keveset tudni arról, hogy ezután pontosan mi történik vele. Valószínű, hogy a test elhagyása után észak felé veszi útját, nyáron csónakon, télen szánon haladva, amely úton látnoki, sámáni képességekkel rendelkező ember nyomon is tudja követni, vagy el is tudja kísérni. A leheletlélek léte tehát múlandó, és egy idő után végleg eltűnik.

Van azonban olyan árnyéklelek is, amely az utódokban továbbél, és ami a hanti emberek életében meghatározó, fontos szerepet tölt be. Minden nőnek négy kislányban, és minden férfinak öt fiúban születhet újjá egy-egy lelke. Ez a lélek a halál után várja az alkalmat, hogy a nemzetségben, egy újszülöttben – akinek születése pillanatában csak leheletlelke van, de a személyiséget hordozó lelke még nincs – újjászülethessen. Szinte minden vidéken ismertek a hantik között olyan esetek is, amikor az újszülöttben egy még élő ember lelke születik újjá, amely egyben annak is előszele, hogy az illető ember nem él már sokáig. Ennek magyarázata talán a lélekfonatoknak fentebb említett tulajdonságában rejlik, miszerint a halál beállta előtt már megbomolhat a lelkek kapcsolata, és ha egy lélek el is hagyja a testet, a többi lélek révén az ember egy kis ideig még tovább élhet.

Láthatjuk tehát, hogy még a hantiknál – ahol a mai napig él a pluralista lélekhit – sem tiszta az egyes lelkek kapcsolata egymáshoz, szinte csak az a biztos, hogy van egy lehelet- és egy árnyéklelek.

A magyarban – feltételezések alapján – az alábbi szavakat használhatták a 'lélek' megnevezésére: *lélek, jonh, szív, íz*. Vizsgáljuk meg ezeket! A ma meglévő egyetlen 'lélek' jelentésű szavunk finnugor eredetű. Megtalálható a finnben és az obi ugor nyelvekben egyaránt (osztj. *lil* 'lélek, lélegzet', vog. *lel* 'lélek', fi. *lőly* 'pára' alakban). Először a Halotti Beszédben fordul elő (1195) *lilki ert* alakban. Eredeti jelentése a 'lélegzet, lehelet, pára' volt, ebből alakult ki a 'lélek' jelentés még az ugor korban. Történeti adataink szerint a *lélek* szót „lélegzet” értelemben is használták, a szó rokon nyelvi megfelelőinek is ez a jelentése. (Megjegyzendő, hogy egészen a 17. századig *léleket* alak volt használatos, amely jól mutatja a szó eredetét). A *pára, lehelet* szavakat viszont használták „lélek” értelemben is, ahogy erre a „*kiadta páráját*” kifejezés is utal. E lélekképzet alapja az a tapasztalati tény, hogy amíg él az ember, lélegzik: halálakor az „*utolsó lehelettel*” „*kileheli lelkét*”,

² Lélek, el ne hibázd! Rendezte: Székely Orsolya. 1990–1992.

„*kiszakad belőle a lélek*”. Ma a lélek szavunk önálló fogalomként létezik, de nem kötődik testrészekhez, szervekhez.

A másik – Pais Dezső a lélek eredeti magyar terminusának az *Ómagyar Mária-siralomból* ismert *jonh* (eredetileg ’belsőrészt’) szót tartja (1985, 185–209). A TESz szerint egy elhomályosult összetétel, a **jo* ’otthon, be’ + **hon* ’has, belső rész’ szavakból. Ma már ez a szó kihalt nyelvünkéből, de a középkorban jóval nagyobb jelentőséggel bírt. A szó ’lélek’ jelentésére nincs biztos adatunk, a siralom szövege („*en iunhum buol farad*”) érthető úgy is, hogy ’Én szívem búval fárad’, vagyis testrész jelentése volt, s képletesen használták a lélek megnevezésére. A *jonh* szó, mint ’has, gyomor’ szó fontossága bizonyítja, hogy a gyomor szintén mint a lélekkel kapcsolatban lévő vagy legalábbis annak manifesztálódási helyeként megjelenő szervként szerepelt az ősi magyarok hitvilágában.

A vérkeringés központja a *szív*, talán ezért gondolták őseink, hogy ott lakik a lélek. Az 1372-es Jókai-kódexben ’lélek’ jelentésben szerepel. A TESz szerint ez a latin *cor* ’szív, lélek’ mintájára jött létre. A szó finnugor eredetű, s a rokon nyelvekben is ’szív, testrész’ jelentésben található meg. A középkorban gyakran használják ’lélek’ jelentésben is, bár valószínű, hogy a kereszténység volt az, amely ezt a szót a ’lélek’ jelentésben gyakoribbá tette. Nyelvészetileg nem tudjuk megállapítani, hogy bizonyos szervek, mint az *epe*, *vese* metaforikusan kötődtek-e a lélek szóhoz. Kérdés, hogy az ember lényegének, énjének metaforikusan a *szív*, *vese*, *máj* („*veséjébe lát*”, „*rosszmájú*”) szavakkal való kifejezése a lélek testben elfoglalt helyére utal-e, ilyen elképzelések maradványaként értékelhető-e. A kutatás ugyanis bizonyos fokozatoságot tételez fel a lélekfogalom fejlődésében: az életfunkciókat hordozó, a test egy meghatározott szervében (szív, máj, vese) helyet foglaló *testlélektől* az *énlélekig*.

Az *íz* szó, mint a ’szájüreg betegsége, fene, rákfene’ 1577-ben van először dokumentálva. Az *is* lélek, amit a vogulok, osztjások is szabadlélek, árnyéklélek értelemben használnak, ami az ember testen kívüli megjelenési formája – vagyis magának az embernek a testen kívüli megjelenése. Ez az *isz* kifejezés Pais szerint a palóc vidékeken még élt, mint *Egyen meg az íz! Emésszen meg az íz! Tépjen szét az íz! Illetve* Grynaeus Tamás (1996, 19) közlése szerint az „*Isz ki te!* és az „*Isz el!*” (1988, 250) mint állatokra alkalmazott elküldési mód maradt fenn.

Azt, hogy az ősi árnyéklélek rejtőzhet a magyar *iz* (*isz*) szóban, már Paasonen (1939, 346–347) is felvetette. „Az osztjások és vogulok is *is*-nek nevezik az árnyékleket. A szó árnyék jelentését támasztja alá az is, hogy a vogulok az *is* szót használják a *jiw-is* (a fa árnyéka), *kwäl-is* (a ház árnyéka) szókapcsolatokban is.” (közli: Szendrey Ákos 1946, 37–38.)

Etimológiai szótáraink az *isz*, *íz* szavunk jelentéséről a következőket állítják: „a szó eredeti jelentése az ’árnyék’ lehetett, de feltehetőleg már a fgr. korban ’árnyéklélek’ jelentésben is használták. Az ’árnylélek’ jelentésből ’árnylélek’ → ’(a halál

után) ijesztő szellem; → betegségokozó szellem jelentésváltozás útján jöhetett létre a mai magyar 'betegség' jelentés" (MSzFE 1971, 329.) A szónak a finnugor nyelvek közül a vogulban, osztjákban 'árnyék, árnyékkép, halál utáni bábu' jelentése, a zürjénben és finnben 'maga, (én)magam', míg a mordviban megtalálható az '**eszméletlenséggel járó betegség**' jelentés is.

Láthatjuk, hogy egyrészt a régi magyar nyelvben lévő, adatolt jelentésre már a mordvinban is van példa, ugyanakkor az *isz, íz* szót még a korai magyar nyelvben sem használták 'lélek' jelentésben. Azaz csak feltételezhetjük, hogy a szó eredeti jelentése (az obi-ugor nyelvekben megtalálható 'árnyék, árnyéklélek, lélek') fennmaradt volna a honfoglalás utáni magyarság nyelvében is, s csak a kereszténység felvétele után alakult volna ki a '(halál után) ijesztő szellem', majd a 'betegséget okozó szellem', s végül a 'betegség' jelentés, mondván, őseink a betegséget ugyanis úgy tartották, mint a gonosz szellem jelenlétét.

Véleményem szerint a mordvinban megtalálható 'eszméletlenséggel járó betegség' jelentése arra utal, hogy már a finnugor korban volt a szónak ilyen jelentése. Ezt támasztja alá Vékony Gábor elmélete is (1987). Eszerint a szarvasi tütartó rovásírása egy archaikus varázsszöveg, mely kései ősmagyar nyelven íródott. Az általa közölt megfejtésben szerepel az *isz* szó, mint '*gonosz, ártó lény*':

Üngür **isz'** nek imij was^u
 tiy tēβedyēn iszēn,
 tiy tiy szur^u, bēkⁱ, βorβ!"

Üngür **démon** ellen ím e vas;
 tú szúródjon a démonba,
 tú, tú, szúrj, bökj, varrj (el)! (Vékony 1987, 59.)¹

Amennyiben elfogadjuk Vékony Gábor rovásírás megfejtését, akkor el kell vetnünk azt a nézetet, hogy a magyar nyelvben meglévő *isz* szónak a honfoglalás előtt még lett volna 'árnyéklélek' jelentése. Vékony közlésében világosan ártó szellemet jelent e szó. Még azt is megkockáztathatjuk, hogy már a finnugor együttélés idején kialakulhatott e szónak a 'betegség' jelentése is.

A fentiek alapján úgy gondolom, hogy László Gyulával érthetünk egyet, aki szerint az ősmagyar korban már nincs nyoma se nyelvünkben, se kultúránkban a dualista lélekhitnek. A honfoglalás korára a magyarság műveltsége már a sztyeppe nagy állattartók kultúrájának jellegzetes jegyeit mutatta. Azon népek anyagi és szellemi kultúrájának vizsgálata alapján, amelyekkel ez idő alatt kapcsolatban voltunk, nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a magyarok ebben az időben már ismerték a monoteisztikus vallásokat, sőt, talán egy részük fel is vette a keresztény, a zsidó vagy

a mohamedán vallást. Az uráli népek hitvilágában, népszokásaiban, mesekincsében fellelhető néprajzi egyezésekből és a nyelvészeti kutatásokból ugyanakkor arra is következtethetünk, hogy a finnugor népek együttélésük idején sámánhitűek lehettek.

IRODALOM

- DIENES István 1978. A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. *Régészeti barangolások Magyarországon*. Panoráma, Budapest.
- DIENES István 1975. A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: HAJDÚ Péter (szerk.) *Urali népek*. Corvina, Budapest.
- DIÓSZEGI Vilmos 1998. *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRYNAEUS Tamás 1996. „Isa por ...” *A honfoglalás és az Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- HOPPÁL Mihály 1975. Az uráli népek hiedelemvilága és a sámánizmus. In: HAJDÚ Péter (szerk.) *Urali népek*. Corvina, Budapest.
- LÁSZLÓ Gyula 1990. Különvélemény ősvallásunkról. In: *Őseinkről*. Gondolat, Budapest.
- MAKRA Sándor 1988. *A mágia*. Magvető, Budapest.
- A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I. 1967., II. 1970., III. 1976, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A magyar szókészlet finnugor elemei. I. 1967, II. 1971, III. 1978, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOKÁNY Sándor 2001. Áld és átkoz. In: *Néprajz és Nyelvtudomány* 185–187.
- PAIS Dezső 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENDREY Ákos 1946. A magyar lélekhit. In: *Ethnographia* 57: 37–38.
- Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. 1988, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VARGYAS Lajos 1984. A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében. In: *Keleti hagyomány – nyugati kultúra*. Szépirodalmi, Budapest. 16–28.
- VÉKONY Gábor 1987. *Késő-népvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk, Szombathely.
- VÉRTES Edit 1990. *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Tankönyvkiadó, Budapest.